

ESAD DURAKOVIĆ
(Sarajevo)

SEMIOTIKA “BINARNE OPOZICIJE” *DAN-NOĆ*: NOĆ KAO VRIJEME I PROSTOR ZA DUHOVNOST

Sažetak

U ljudskome iskustvu *dan* i *noć* se, uglavnom, uzimaju kao binarna opozicija, kao uzajamna isključivost. Pri tome se *dan* predstavlja u najvećem svome pozitivitetu – kao svjetlost, vrijeme optimalne aktivnosti, najvišeg pragmatizma i sl., a *noć* – suprotno tome – uzima se kao vrijeme pasivizacije, čak tmine, nekreativnosti i td. Međutim, pažljiva analiza ovoga “para” sa stanovišta semiotike pokazuje, prije svega, da se među njima ne radi o uzajamnoj isključivosti, po načelu “potpune binarnosti”, već o načelu razlikovanja u kome, ili pomoću kojeg, jedno spoznajemo na osnovu karakteristika onoga drugoga. Težište istraživanja u ovome radu jest u tome da pokaže – na znamenitim povijesnim događajima i na nekim najblistavijim produktima Kulture – kako *noć* u hijerarhijskom smislu u odnosu na *dan* nije “inferiorna”, već naprotiv – ona se semiotički promovira kao vrijeme i prostor za najviše uzlete duhovnosti i imaginacije. Drugim riječima, um i duh nastoje prevladati oštro opozicijsko podvajanje i oponiranje; oni teže da realnu astronomsku opreku prevladavaju tako što *noć*, kao vrijeme i prostor, uzimaju za izuzetnu vrstu aktivnosti, duhovnih i emocionalnih uzleta kojima se *noć* “pretvara” u sami *zenit* uzbuđenja, spoznaje, uzleta svake vrste. Orijentalno-islamska kultura karakterizira se tim naporima uspješnog prevladavanja hijerarhijske nadređenosti u opoziciji *dan-noć*, a o tome svjedoče, među ostalima, znamenita djela te kulture – *Kur'an*, *Hiljadu i jedna noć* i dr.

Ključne riječi: binarna opozicija, semiotika, *Hiljadu i jedna noć*, *Kur'an*.

I

Dan i noć: u svijetu koji poznajemo vjerovatno ne postoji veći kontrast i proizvođenje neočekivanih značenja kakva proizvodi opozicija *dan-noć* koju ću analizirati sa stanovišta semiotike. Primarni kontrast daje bazični smisao konstituentima opozicije. U početnoj fazi svoje analize, koristit ću pojam “binarna opozicija” (za “par” *dan-noć*) jer se ona u prvi mah čini takvom (uslovnu upotrebu termina izražavam stavljanjem navodnika). Međutim, dalja analiza će pokazati kako ona, zapravo, ne počiva na načelu binarnih isključivosti već na principu razlika koje uvijek podrazumijevaju najprije sličnosti na temelju kojih se izvode razlike. Najzad, u završnoj fazi analize, pokazat ću kako se u domenu semiotike vrši premještanje hijerarhije u odnosu *dan-noć*, pri čemu noć postaje bremenita pozitivitetom – suprotno uvriježenom mišljenju, a time se znatno obogaćuje naše razumijevanje vlastitoga svijeta.

Svaki faktor ove “binarne opozicije” – ukoliko uspijemo makar i privremeno da ga izoliramo – proizvodi određen smisao i značenje u toj privremenoj, uslovnoj izoliranosti, ali se opseg i dinamika njegovog značenja povećava stupanjem u odnos sa svojom opozicijom: nijedan od njih u tome odnosu nije više ono što sam jest već se prinose nova značenja. Ona značenja koja imaju u stanju privremene izoliranosti – rekao bih čak: značenjske osamljenosti – nisu izgubljena, u samoj svojoj osnovi, ali stupajući, semiotički, u međuznakovni odnos, značenja se prevladavaju i nadomještaju, dakle – ona su i dalje sadržana, ali su istovremeno unaprijeđena u nove kvalitete. Drugim riječima, u fazi “predbinarnosti”, njihov intenzitet je snažan, poput najoštrije bridu, a taj intenzitet unijet će u sintetski karakter “binarne opozicije” dajući cijeloj opoziciji energiju veću nego što su je imale u prethodnoj fazi. U “fazi osamljenosti” taj intenzitet nije tako očigledan; on je, zapravo, samo potencijal koji se potpuno aktivira stupanjem u odnos sa “opozitnim polom”. Primjera radi – a to će u nastavku biti u fokusu moje pažnje – *dan* i *noć* imaju optimalno značenje i smisao u uzajamnom kontrastu; kontrast, ili razlikovanje, osigurava postojanje i jednom i drugom. Pokušajmo zamisliti svoj svijet u kome je vječito samo dan ili samo noć: ni jedno ni drugo ne bi imalo puno značenje kakvo imaju u značenjski spasonosnoj razlikovnosti. Naprosto bi to bio neki drugi svijet: ne bismo ih ni nazivali tako kako ih nazivamo. Drugim riječima, njihova “značenjska energija” sadržana u razlikovnosti tako je ekstremna da

čini naš svijet u najpotpunijem značenju. Oni se u *uzajamnosti* sasvim osmišljavaju, proizvodeći novi smisao i značenje.

Slična situacija je u drugim vrstama jezika. U prirodnom jeziku, u jeziku književnosti, na primjer, figura poređenja počiva najprije na opozitnosti svojih konstituenata, odnosno korelata, bolje reći – na njihovim razlikama, budući da, kao što sam već kazao, sličnost najprije sadrži – sve do podrazumijevanja – razlikovnost na čijim osnovama se izvodi, ili se utvrđuje sličnost, usporedivost. U tropu metafora razlikovnost konstituenata izražena je još više, i utoliko su efekti metafore stilski i značenjski uzbudljiviji od onih koje proizvodi figura poređenja. Noćne *zvijezde* i *biserje* veoma su različiti, izgledaju toliko opozitno da se čini kako je nemoguća njihova usporedba uprkos ogromnim tvoračkim moćima poetskoga jezika. Ali, dok gledate u zvjezdano nebo i uskliknete: *Kakvo noćno biserje!*, vi ste onaj minimum sličnosti bisernih zrna i zvijezda na noćnome svodu, minimum koji je mogao biti zaboravljen, izgubljen, zanemaren – vi ste ga tvoračkom moći svoje opservacije i ekspresije iznenadno i enormno promovirali u glavno svojstvo oba konstituenta, toliko da se jedan od konstituenata (zvijezde) “odrekao” i vlastitog imena. Time se stvaraju ogromne značenjske tenzije, kreacija ne samo u jeziku već, zapravo, u našoj svijesti i u našem svijetu općenito, u mjeri u kojoj on postoji u relaciji prema nama i našoj svijesti, a to je toliko mnogo da to, vjerovatno, još uvijek nismo u stanju ni dosegnuti do kraja i izraziti. Stoga uspješna metafora – spašavajući gotovo zanemarljive sličnosti konstituenata i promovirajući takve sličnosti u gorostasne priraštaje značenja – tvore čitav, istinski univerzum ne samo u književnosti ili u bilo kojem drugom funkcionalnom stilu nego i u našoj sveukupnoj svijesti i našem svijetu, budući da konstituenti iz značenja koja imaju u “fazi izoliranosti” stasaju, izvanredno i uzbudljivo, u nova značenja. Ni mi niti naš svijet nismo isti prije i poslije metaforiskih podviga.

No, ovom prilikom se neću baviti univerzumom jezika književnosti – to zahtijeva posebnu analizu – nego se želim posvetiti u ovome radu semiotičkoj analizi “binarnosti” *dan-noć*, na jednoj strani, a na drugoj strani želim ukazati na nešto što mi se čini posebno iznenadnim, semiotički izrazito stilogenim. Naime, namjera mi je da pokažem kako se opreka dana i noći *prevladava* u ljudskim i u Božijim akcijama koje se zbivaju noću a koje njenu “negativnost” (bolje reći *opozitnost*, jer je upitno koliko je moguće govoriti o negativnosti u binarnim opozicijama; opozitnost nije isto što i negativnost/negativitet) prevode u pozitivitet najvišega reda. Time će se pokazati čovjekova kreacijska sposobnost

da unosi naročitu svjetlost u svaku tminu, da time mijenja, čak poriče konačni smisao tmine obasjavajući je moćnim proplamsajima svojih kreacijskih potreba i sposobnosti. Istovremeno – kao na podršku ovoj ljudskoj aktivnosti – ukazat ću samo na neke Božije akcije koje su se također zbivale noću, pretvarajući je u najveća duhovna obasjanja. To su fascinantni kontrasti.

II

Dok se posmatraju elementi opozicije *dan-noć* u njihovoj “osamljenosti”, “odvojeno” pokazuje se da su kontrasti ekstremno snažni. Na jednoj strani, dan je prepun svjetlosti u doslovnom i u prenesenom značenju; on jest sama svjetlost. Istovremeno, on je vrijeme i sinonim za aktivnost: danju se radi, stječu se dobra raznih vrsta – sve do iscrpljenosti nakon koje dolazi noć za gotovo spasonosan odmor. Valja naglasiti da je riječ o onoj vrsti (dnevni) aktivnosti koje su bitno pragmatske naravi; drukčije vrste aktivnosti nerijetko se smatraju *dangubljenjem* i kao takve se osuđuju. Zbog toga ću u kasnijoj analizi pokazati kako su noćne aktivnosti sasvim drukčije naravi. Dakle, dan se određuje kao sušti pozitivitet. Zahvaljujući njegovoj svjetlosti, koja je optimalan pozitivitet po sebi, čovjek se prepušta aktivnostima čija pragma je istaknuta do nužnosti bez koje, načelno, ne bi mogao osigurati ni svoju egzistenciju. O pozitivitetu dana moglo bi se pisati veoma mnogo, ali očiglednost te vrste pozitiviteta, ili očiglednost sume njegovih pozitiviteta, tako je velika da se čini izlišnim dalje obrazlaganje.

Na drugome “polu” je noć. Ona se u prvi mah čini punom opozicijom danu. Mračna je. Neprozirna je isto toliko koliko je dan svijetao, razvidan, zamaman za danju akciju. Kao da je upravo u semiotičkom smislu ostvarena potpuna semiotička opreka među dva člana binarne opozicije. Mrak se čini gotovo surovo negativnim. Međutim, pokazat će se da ipak nije tako.

Pored toga što je noć opreka danu u pogledu razvidnosti, čak svjetlosti od koje, čini se, ništa nije dragocjenije, ona je pojam za pasivizaciju, za pretežno povlačenje iz vanjskog svijeta u svijet unutarjnosti, i to ne samo u smislu povlačenja u unutarnji/kućni prostor, već i u onu vrstu unutarjnosti koju bih mogao u ovome kontekstu nazvati okretanjem k sebi i u sebe, introvertovanim samoponiranjem, prepuštanjem vlastitoj duševnosti u mjeri i na način na koji to uglavnom nije moguće danju bu-

dući da je čovjek danju posvećen nužnostima pragmatškoga djelovanja. (Otuda nije slučajno što mnogi književnici, recimo, prave inverziju tako što uglavnom noću pišu a znatan dio dana prespavaju; oni često navode kako noću imaju veće mogućnosti za samoponiranje i za imaginiranje svojih svjetova.) To noćno povlačenje čovjeka iz “vanjskog svijeta” mijenja njegovo pozicioniranje prema svijetu i prema sebi samome u svijetu, tako da smo skloni shvaćati noć, pretežno i principijelno, zbog njene nerazvidnosti i zbog promjene našeg ponašanja koje se svodi, kao privremeno opuštanje od napōrā dnevne pragme, kao neku vrstu pasivizacije. Međutim, stvari su suštinski mnogo složenije jer su *dan* i *noć* binarna opozicija u kojoj oba njena “pola” proizvode izuzetnu energiju. Dan ne bi bio to što jest bez noći, i obrnuto – noć ne bi bila ono što jest bez dana. Dakle, oni su u uzajamnom vrlo dinamičnom odnosu, i to ne samo u značenju astronomskih pojmova ili kategorija nego u značenju čovjekovih aktivnosti koje upotpunjuju i harmoniziraju njegov život.

Matrica po kojoj se noć razumijeva kao pasivizacija i zbog toga kao negativni pol binarne opozicije pogrešna je jer individuumi i čitave kulture svjedoče o tome kako noć ima vlastitu mudrost, štaviše da je noć “razdoblje mudrosti”, drukčije od one kakvu donosi dan. Zapravo se noću, uglavnom, “zbivaju stvari” koje se ne zbivaju danju, a ta činjenica čini izuzetno dinamičnom opoziciju *dan-noć*. O tim noćnim aktivnostima svjedoči i ljudsko iskustvo, ali i Božija akcija, o čemu ću govoriti u nastavku izlaganja. Razlika između dana i noći u pogledu tih aktivnosti mogla bi se sažeti u tome što danje aktivnosti karakterizira pragma u značenju da se tim aktivnostima osigurava, pretežno, egzistencija individuumu i društva. Ta činjenica utječe na posebnost pozitiviteta dana i danjih aktivnosti, pa se, s te pozicije, noćne aktivnosti nerijetko određuju kao sanje, sanjarije, kao nešto izlišno i čiji pozitivitet, ako ga uopće ima, neuporediv je s danom i danjim aktivnostima. Takvo razumijevanje je u najmanju ruku problematično; uostalom, ono vodi ka suprotstavljanju dva pola opozicije, što znači da nju kao takvu osujećuje, budući da ova “binarna opozicija” u konačnome djeluje upravo suprotno: ona “polarne različitosti” prevladava u sintezi u kojoj daje ogroman priraštaj značenja i smisla svakome polu posebno a njihovoj sintezi naročito.

Za razliku od pragmatškoga karaktera dana i danjih aktivnosti, noćne aktivnosti se čine kao da su “dodatne”, neobavezujuće, katkad i suvišne u egzistencijalnom smislu. Posmatrane s tog aspekta, mogle bi se – mnoge od njih – proglasiti “noćnom dokolicom”. Međutim, to je zabluda, posljedica gotovo surovog danjeg pragmatizma, jer se noću

oslobađa druga vrsta energije koja je izuzetno važna za drugu vrstu egzistencije bez koje bi bila upitna i nužna danja pragma, a u svakom slučaju ova noćna aktivnost silno obogaćuje univerzum individuuma i društva, tačnije – ona obogaćuje naročito duhovnost individuuma i svijeta. Stoga nije slučajno, kao što ćemo vidjeti u nastavku, da je i sami svevišnji Bog Svojim autoritetom promovirao određene noćne aktivnosti koje su individualno i kosmički sudbonosno važne. Drugim riječima, noćne aktivnosti su pozitivne na drukčiji način, a bit njihove pozitivne razlikovnosti sadržana je u tome što – onakve kakve su se realizirale u kulturama, bilo da je riječ o ljudskim duhovnim monumentima ili o Božijim intervencijama – naprosto nisu moguće danju. To je njihov pozitivitet naročite vrste.

Među takve ljudske monumente spada, na primjer, djelo *Hiljadu i jedna noć*, ili pripovijedanje kao općenito jedan od uzvišenih smislova čovjekova bivstvovanja a među Božijim intervencijama spomenut ću *Noćno putovanje (Isra')*,¹ *noćno spuštanje Objave*² i *noćna pobožnost*.³ Pažljiva analiza pokazuje da su noćne aktivnosti duhovne i duševne naravi više nego što su to danje aktivnosti, pa se utoliko prije “surovim pragmatičarima” mogu činiti suvišnima. Naravno, ovakvo razlikovanje danje pragme i “dodatne” noćne mudrosti nije moguće izvesti do kraja, u smislu da je noću nemoguća bilo kakva pragma, i obrnuto – da je danju nemoguća bilo kakva duhovna, “sanjarska” aktivnost. Akcije i zbivanja “prelaznog” karaktera postoje, ali ovdje je riječ o općim odlikama i povijesnim/hijeropovijesnim zbivanjima koja su već ovjerila ova načela.

Konsekventno izloženim ili tek nagoviještenim činjenicama, proizlazi da su noćne aktivnosti (mogu ih nazvati i “noćnom mudrošću”, ili “noćnim obasjanjima”) naročita vrsta “svjetlosti” u našem životu i univerzumu: noć nije mrak ni tmina, noć nije sinonim za (jalovu) pasivnost, ona nije negativna i mrkla nego je izvanredno pozitivna budući da se primarno i generalno usmjerava na duhovnost individuuma, njegova društva i njihova univerzuma.

Ukoliko na ovaj način posmatramo noć, odnosno njen pozitivitet – a postoje razlozi za to – onda je konsekventan zaključak da je noć u “binarnoj opoziciji”, ili u “binarnosti našega života”, umakla banalnosti i izandalosti. Štaviše – ona je u sferi duhovnosti. Ona je na taj način, u našem poimanju i u sumi aktivnosti, postigla “podvig” utoliko veći što

¹ *Kur'an*, sura 17.

² *Kur'an*, sura 97.

³ *Kur'an*, 50:40; 52:49; 76:26 i dr.

je ogroman kontrast između njene astronomske/fizičke neprozirnosti, mrkline, i silovitih duhovnih proplamsaja koji se u njoj zbivaju. Nema sumnje da je to sa semiotičkog aspekta gotovo neslućena stilogenost, s enormnim znakovnim konotacijskim potencijalima. Jer, noć je na jednoj strani, prije nego što je uvedena u “energetsko polje” opozicije, maksimalno kontrastna, oprečna danu, ali je ona, na drugoj strani, u svojim daljnim “metamorfozama”, “opozitna” i sebi samoj: u astronomskoj noći zbivaju se veliki Božiji i ljudski proplamsaji, kao što je vertikalno porinuće Objave u horizontalu, u plošnost našega svijeta, ili kao što je (makar bilo i imaginacijsko!) noćno stvaranje Šeherzadinoga čudesnog svijeta.

Orijentalna kultura je naročito uspješno afirmirala pozitivitet noći. U tom smislu može biti predstavna *Hiljadu i jedna noć* kao književni ali i općenito kao kulturalni monument. Ona jest nastala u univerzumu orijentalne kulture (nije to djelo samo arapske književnosti!), ali je zanimljivo da je njome očaran Zapad više i od njene postojbine – Istoka – što već po sebi indicira mnoga značenja i smislove.

Premda su *Noći* (tako ću povremeno nazivati ovo književno djelo) imaginarij, one svojom suštinom predstavljaju spašavanje Svijeta. Štaviše, taj svijet se spašava čudesnom *naracijom*, što dovoljno kazuje o vjeri orijentalnog subjekta (pa i subjekta općenito) u nužnost, ali i u gotovo nadnaravne moći naracije; upravo su priče iz *Noći* optimalizirana naracija. Uzgred rečeno – a to je tema koja zaslužuje posebnu pažnju – Svijet spašava Šeherzada, žena; spašava ga od muške požude, iracionalnosti, od nasilnosti. To bi mogla biti izvanredna feministička tema.

No, vraćajući se svome kontekstu, podvlačim da se *upravo noću* odvija ta akcija koja je u svakom pogledu veličanstvena: traje dugo i uporno; zbiva se kao iznenadna i spasonosna svjetlost u tmini i u Šahrijarovoj carski moćnoj pomračenosti; akciju vodi ž/Žena, tako da *Noći* predstavljaju u toj kulturi svojevrstan literarni Tadž Mahal. Šeherzadina naracijska čarolija kojom pripitomljava carev surovi karakter traje hiljadu i jednu noć. Svaki put, u cik zore, Šeherzada ponavlja taj izvanredni tekstni konektor (izvorno u rimovanoj i ritmiziranoj prozi, kao poetizirani paralelizam: *Wa adraka Šaharzād al-šabāḥ / fa sakatat ‘anil-kalāmi-l-mubāḥ*): ... I Šeherzadu jutro sustignu, te ona pripovijedanje dopušteno prekinu... Pripovijedanje se *ne završava* nego se samo *prekida, odlaze*. Spasonosnu čaroliju noći prekida dan u kome se car (dakle i svijet općenito) posvećuje dnevnim poslovima, pragmi, vladavini. Dan služi za to, i tek u tom smislu on je pozitivan i opozitan noći. No, u cik

onoga prvog jutra kada je, nakon dugo vremena, poštedito smaknuća ženu s kojom je *pričajući* proveo noć, car nije ni slutio šta se s njim zapravo zbiva niti je znao šta ga na kraju čeka: on je upao u spasonosni vir narativne/kreacijske *žudnje* koja kultivira njegov divlji karakter, žudnje koju uspješno gradi pripovijest, a žudnja je u pravilu intenzivnija noću nego danju, o čemu ću ponuditi još neke dokaze, mimo *Noći*. Ona rečenica *I Šeherzadu jutro sustignu...*, koja se ponavlja hiljadu puta, u domenu stilistike je konektor (uz to, ona je poetizirani paralelizam), ali u ovoj semiotičkoj analizi opozicije *dan-noć* konektor djeluje dramatski ne samo učestalom distribucijom nego i u tome uzbudljivom nadmetanju dana i noći u njihovim smjenama, te uzajamnom “preotimanju pozitiviteta”, čime ublažavaju opreke dvije jedinice “binarne pozicije”. U danom kontekstu, u domenu semiotike, ova rečenica je čvorišno mjesto čitavoga narativnog monumenta; on je istovremeno i “semiotički konektor” koji – na jednoj strani i prividno – kontrastno razlučuje dva člana “opozicije”, uporno potencirajući dramatiku odnosa među njima (prekid naracije uvijek je sudbonosan!), a na drugoj strani, ta rečenica upravo kao konektor, kao čvorišno mjesto teksta, povezuje dva člana opozicije jer je naracija tek privremeno obustavljena, po dopuštenju – da bi se nastavila noćna čarolija čim iščezne pragmatski zamoran dan. Narativni monument, koji se zove *Noći* a koji je jedno od obilježja kulture u njenom najsloženijem značenju, tako opstruira “hijerarhijsku premoć” dana i njegove pragmatske ciljeve i vrijednosti, a noć prevodi u izuzetne vrijednosti: u najviši stepen žudnje i njenoga zadovoljavanja (ne *zadovoljenja već zadovoljavanja*, kao *procesa*), u akciju u kojoj nastaju čarobni narativni svjetovi kojima se predaju dva najvažnija karaktera toga univerzuma (*Šeherzada* i *Šahrijar*); gdje se “noćna pasivnost” preobraća u potpunu suprotnost jer se, eto, Svijet spašava noću a ne danju. Inverzija je izvanredna, čudotvorna: noć je puno obasjanje, blještava vrlina; ona jest astronomski mrkla, ali je ljudski, duhovno je prosvijetljena, oplemenjena, obremenjena toplinom, humanošću, i, što je naročito važno, neposustalom nadom da će nadvladati surovosti dnevne pragme.

Ovakvo predstavljanje noći u opoziciji *dan-noć* je neočekivano i izuzetno, rekao bih čak: uzbudljivo. Postoji osnova, naravno, da dan i noć u domenu semiotike posmatramo kao svojevrsnu binarnu opoziciju u kojoj njeni članovi proizvode značenja kroz građenje suprotnosti, ali u brojnim ljudskim djelima, u koja spadaju i *Noći*, mnogo je složeniji međudnos članova opozicije koji se obično poima kao građenje suprotnosti. To je poenta ove moje analize u cjelini. Naime, tamo gdje se

već u prvi mah uočavaju opreke, s težnjom da ostanu dominantne, čak isključive, pojavljuju se moćne *semiotičke inverzije* koje neutraliziraju “isključivost”, potpunu oprečnost članova opozicije, prenoseći temeljna značenja jednoga člana drugome članu opozicije koji potom više i nije prava opozicija, u značenju suprotnosti. Štaviše, u danome primjeru (a navest ću još neke znamenite), noć više nije noć u značenju tmine i pasivnosti jer je “preuzela” najvažnije duhovne i umne pozitivitete dana, kao što ni dan nije samo dan jer zna biti posvećen raznim vrstama tmine ljudske duše i moći. Tako se oštri opozicijski bridovi dana i noći zatupljuju, čak se umnogome poništavaju zahvaljujući, između ostaloga, sposobnostima ljudskoga duha da prevladava suprotnosti, ili konfliktne isključivosti u svome univerzumu. Tvore se nova značenja i veoma se unapređuje konotativnost znakova kao jedan od bitnih aspekata semiotičke stilistike.

U domenu književnosti – a ona je jedan od najvažnijih aspekata orijentalno-islamske kulture, posebno u njenom klasičnom razdoblju – zanimljivo je i indikativno u ovome kontekstu upozoriti na značenje pojma *bayt*, koji u pravilu prenosimo (ne *prevodimo* nego *prenosimo*) našim “adekvatom” *stih/distih*. Ta riječ, međutim, znači *šator* (relativno komforan), *kuća*, *dom*, ali uvijek s impliciranim sadržajem komfornosti i komoditeta. Na semantičkom izvorištu, *byt* (bāta) znači *provesti (ugodno) noć*. U povijesnoj i geografskoj postojbini arapskog jezika, dan je bio za naporan rad, za osiguravanje osnovnih egzistencijalnih potreba, a noć je bila za smiraj, utočište za onu vrstu aktivnosti koje se – u odnosu na nužnost danje pragme – čine suvišnim, ali one to nipošto nisu budući da su potrebne na jedan drukčiji način i zbog drugih razloga. Noć je vrijeme i prostor za duševnost, za emocionalne uzlete i postignuća. Otuđa, na samome semantičkom ishodištu ove riječi zatičemo i značenje: *provesti noć sa ženom*. Tako Arapi kažu: *bāta al-raġul* za muškarca koji se oženio, što znači: *muškarac je proveo noć sa ženom*. Ista osnova je *bayt = stih*, i to stih kao emocija, sigurnost; kao “emocionalni komfor”. Semantika arapskog jezika je i ovdje, kao i inače, izuzetno razuđena, neuhvatljiva prijevodima i ekvivalentnim prijenosima. Mudrost Tradicije je duboka, i u toj dubini valja dosežati njene smislove i značenja. U našoj kulturi, za provođenje noći sa ženom (ili žene s muškarcem) koristi se moralno “kamuflačni”, gotovo krivotvoreni izraz: *spavao je sa ženom*. A uopće nije riječ o *spavanju* već sasvim suprotno – riječ je o aktivnosti koja osigurava najviše emocionalne uzlete – one koji u pravilu nisu uobičajeni danju zbog preopterećenosti pragmom.

Nešto slično postoji i u drugim tradicijama, u onim naročitim predjelima njihove liričnosti. Primjera radi (a ima obilje takvih), u bošnjačkoj tradiciji postoji pojam *ašikluka* koji se pretežno, možda čak i isključivo, vezuje za noć: ona je rezervirana za liričnost, za emocionalne, duhovne uzlete kakvi se gotovo kategorički osujećuju danjim svjetlom i dnevnom pragmom. U tom smislu – kao i u nekim zbivanjima iz hijeropovijesti, iz Povijesti Svetoga – relativizira se još jedan vrlo važan aspekt ustaljenog poimanja odnōsā u binarnim opozicijama. Naime, uobičajeno je da se u binarnim opozicijama utvrđuje hijerarhijski položaj članova, pri čemu se jedan situira kao *izvorni* (u ovom slučaju: dan), a drugi kao *izvedeni* (noć). U nekim stanjima i akcijama čovjekova duha, ali i Božije intervencije u Svijetu, moguće je, čak je razložno, govoriti o snažnoj inverziji u hijerarhijskom položaju članova opozicije, jer svjetlost u fizičkom, u astronomskom smislu (dan) ima izvorni položaj u hijerarhiji, ali takvo hijerarhijsko pozicioniranje nije nužno i u čovjekovom duhovnom/emocionalnom univerzumu. Štaviše, dinamika inverzije čini ove opozicije izuzetnim semiotičkim stilemama i upravo to nas podstiče – ukoliko imamo dovoljno senzibiliteta – da mrak/noć doživljavao kao jedinstvenu priliku za duhovno i emocionalno pr/osvjetljenje. Metaforičnost takvih stanja postaje veoma velika. Noć po sebi bīvā čudo; istovremeno je ona vrijeme za stvaranje čitavih čudesnih svjetova nezamislivih u danu. Krajnja izoštrenost dana, ili svijeta u danjoj svjetlosti, ističe oštre bridove realnosti, a noću je svako čudo moguće, budući da su u njoj bridovi realnosti i mašte gotovo poništeni. Otuda je uistinu nemoguća *Hiljadu i jedna noć* danju, kao ni prva bračna noć u kojoj je “spavanje” akcija usrećivanja; stoga se i najljepša sevdalinka, glasom i emocijom, smjestila u okrilje noći pretvarajući je, u tome lirskom univerzumu, u primarni hijerarhijski položaj.

Na ovome mjestu mogu se vratiti korespondentnom odnosu arapske fraze *bāta al-raḡul* i sevdalinke, budući da obje izražavaju snažnu i uspješnu težnju ka relativiziranju hijerarhijskih pozicija dva člana “binarne opozicije”. U mnoštvu mogućih primjera navodim nekoliko indicirajućih stihova izvorne sevdalinke.

Djevojka uzbibalih emocija (i sam pojam *djevojka*, kao veoma konotativan znak, najprije konotira upravo uzbibalost emocija) ima svojevrsan otpor prema danu koji bi se mogao smatrati izvornim/primarnim članom opozicije, pa ona “svjetlost” svoga emocionalnog univerzuma, čak i fizičkog bića, prenosi u noć pjevajući glasom vrtložnih osjećanja:

Akšam mračne, moj po Bogu brate / A jacio moja posestrimo / Pola noći, pola dobra moga / Eto zore, dušmanina moga! / Da zna zora šta je milovanje / Ne b' svanula za godinu dana / A kamo li za dva, za tri sata!

Iako je astronomski mrak, čovjek ga osvjetljava svojim emocijama. Inverzije postaju veoma moćne.

Budući da je očigledno kako se “binarna opozicija” u domenu semiotike relativizira upravo u opozicijskom građenju opreka i u hijerarhijskom pozicioniranju svojih članova, proizlazi da energija koju proizvodi inverzivni odnos među elementima predstavlja ogroman kreacijski potencijal ljudskoga duha: nepregledno obilje stvaralačkih monumenata svake vrste nastalo je zahvaljujući upravo navedenom odnosu elemenata “binarne opozicije”, odnosa koji uspješno i kreativno izmiče semiotički ustaljenoj shemi određivanja hijerarhijskog položaja elemenata opozicije.

Takvu ljudsku sposobnost i sklonost afirmirala je optimalno i Božija akcija u Njegovome Svijetu, zapravo nīz Njegovih akcija, iz čega u konsekventnom promišljanju valja izvući zaključak, ma koliko zvučao neobično, da je “semiotička inverzivnost” o kojoj je ovdje riječ zapravo naročita vrsta – dakle, uslovno – “sakralizacije” našega svijeta općenito. To je poseban aspekt i dokaz permanentne bliskosti Boga i Čovjeka, čak i onda kada čovjek nije svjestan toga, ili neće da to prizna. Naime, gledano sa stanovišta religijā, pokazuje se da je noć “privilegirana” za naročite Božije akcije, ali vrlo često i za ljudske akcije u odnosu prema Bogu. U ovoj analizi posvetit ću pažnju nekim od tih akcija u islamu.

Vjerovatno je u islamu najznačajniji argument za semiotičku opozicijsku inverziju u odnosima elemenata *dan-noć* onaj argument u kome se navodi: *I objavili smo ga [Kur'an] u Noći Moći.*⁴ Sa stanovišta islama, objavljivanje/spuštanje *Kur'ana* (izvornik koristi pojam *spuštanje* – nazala – koji je figurativan ne samo u lingvističkoj nego i u semiotičkoj stilistici) je događaj koji ima kosmički i transpovijesni značaj: ništa nije važnije od toga događaja – sa stanovišta islama. U figurativnom smislu, objavljivanje *Kur'ana* zemaljskim svjetovima, njegovo *spuštanje* (iz nekih visina, ili iz dubinā kosmosa u naš svijet se spušta svjetlost!) predstavlja najviše moguće obasjanje zemaljskih svjetova. Naravno, nije riječ o fizičkoj svjetlosti, ili o onoj u astronomskom smislu, već o duhovnoj, iz čega ponovo proizlazi da su “noćna prosvjetljenja” zapravo naglašeno duhovne, emocionalne i intelektualne naravi. U ovoj

⁴ *Kur'an*, 97:1.

semiotici kur'anskoga teksta navodi se kako je ta noć – *Noć Moći*. Time se inverzija na poseban način osmišljava i čak se enormno unapređuje: ona nije samo noć koja poništava paradigmu o hijerarhiji članova semiotičkog “para” *dan-noć*, nego je to Noć Moći, Sudbine, čak Sudbinske Moći kakvu može predstavljati samo Božija moć kao nadnaravna.

Osmotrimo sada – ukoliko uopće postoji mogućnost preglednosti – taj nīz tmīnā u ovome kratkom a prenapućenom tekstnom prostoru, nīz za čiju kumulativnost bi bilo normalno očekivati – upravo zato što je riječ o kumulaciji – da se pojam *tmīne* naglašava, intenzivira, da postaje sve većom njena neprozirnost radi građenja optimalizacije opreke prema drugom članu pojmovnog para *dan-noć*, ali je proces upravo suprotan i kao takav je u svojoj ekstremnoj začudnosti utoliko sposobniji za inverziju koja neočekivano uspješno neutralizira suprotnosti dva člana “binarne opozicije”. Dakle, optimalno zgusnuti niz tmīnā ovako je postavljen: noć je, a u noći je još veći mrak u *pećini* Hira; “religijski mrak” (paganstvo) je i izvan noći i izvan Pećine u njoj. Sve tmina u tmini! Ali u tome nizu tmīnā, u toj religijski i ideološki neprozirnoj perspektivi svijeta, bljesnula je epohalna, kosmička svjetlost duhovne naravi, svjetlost koja spasonosno obasjava (naravno, govorim sa stanovišta koje je imanentno islamu; za druge ne mora biti tako) ne samo svijet toga trenutka i vremena nego i budućnost vascijelog ovoga svijeta i svakog budućeg vremena. Inverzija u građenju opreka u ovako komprimiranom sakralnom tekstu impresivna je, neočekivano velika.

Oneobičenost intenziteta u odnosima članova binarne opozicije mogla bi se ovim smatrati okončanom, čak prezasićenom, ali tekstni prostor (u suri o kojoj je riječ) na iznenađujući način obogaćuje semiotiku realnog i tekstnog prostora, te i dalje potencira relativnost građenja suprotnosti dva člana “binarne opozicije” *dan-noć*.

Naime, nakon što je tekst utvrdio da je *Kur'an* (=svjetlost) objavljen u *Noći Moći*, on dograđuje tu inverziju iskazom kako je ta Noć *bolja od hiljadu mjeseci*. Drugim riječima, nije bolja samo od hiljadu drugih noći nego od hiljadu mjeseci zajedno s noćima i danima u njima. U tekstnom prostoru prisustvujemo apsolutno boljem, tačnije – apsolutizaciji boljeg. U krajnjim konsekvencijama proizlazi iz ovakvog postavljanja odnosa kako je hijerarhija čak obrnuta: noć je naprosto neuporedivo bolja, i u jednome izuzetnom duhovnom smislu ona je u hijerarhiji primarna, suprotno uobičajenom poimanju primarnosti među članovima “binarne opozicije”. U daljem konsekvencijama promišljanju, to znači da je duhovna vrijednost koja se objavljuje i afirmira noću čak vrijednija, dragocjenija

ja od onih vrsta vrijednosti koje se postižu danju: noć je prostor i vrijeme najviše moguće *duhovnosti*. Mrak je – u duhovnom smislu – pretvoren u svjetlost. Time je ono što bih mogao u ovome kontekstu nazvati *semiotičkom stilogenošću* dovedeno do krajnjih granica očekivanog i mogućeg. Istovremeno, tim sredstvima naš svijet pokazuje se mnogo čudesnijim nego što on inače jest, imajući u vidu uobičajeno poimanje hijerarhije među “polovima” binarne opozicije. Tako uzbudljivost našega svijeta, kreativnost općenito, postaje golema i kao takva – dostojna Božije kreacijske milosti i imaginativnosti.

Razlika između teksta *Hiljadu i jedna noć* i ovoga sakralnog teksta velika je u onoj mjeri u kojoj se inače očituju razlike između profanog i sakralnog, ali ovdje postoji i jedna bitna sličnost koju ću potencirati uprkos njenoj očiglednosti. Naime, sličnost je u tome što oba teksta, principijelno, uspješno afirmiraju inverzivne odnose u hijerarhiji dva člana opozicije, što razvijaju istu semiotičku sintagmatiku (makar i s različitim domašajima a domašaji su u oba slučaja veoma veliki); sličnost je naročito u tome što utvrđuju, svim sredstvima koja im stoje na raspolaganju, kako je noć vrijeme i prostor za duhovnu svjetlost, kako noć nipošto nije tmina.

U ovome kontekstu, spomenut ću još neke znamenitosti sakralnoga teksta a koje se javljaju kao nužne konsekvencije ovakvog uspostavljanja odnosa dana i noći. Naime, u *Kur'anu* se preporučuje noćno slavljenje Boga.⁵ Valja pretpostaviti da je to stoga što je na više mjesta istaknuto kako je veći stepen duhovnosti moguće postići noću, da je noć podesnija za veći intenzitet u tome domenu, naprosto zbog toga što je noć komunikabilnija u tom pogledu od dana, da pruža veće mogućnosti uzletima duha i duše, a to znači i većim podvizima pobožnosti. Nije samo predani vjernik noću smjernije i intenzivnije “konektiran”, nego i opaki car Šahrijar noću, uz čaroliju pripovijesti, iako je *ubica djevojaka*, postaje smjeran, krotak, nadomak same plemenitosti, ako već i nije u njoj. U oba ova teksta, noću se postižu posebni efekti. Indikativno je i uputno je spomenuti u kontekstu ovoga izlaganja da u *Kur'anu*, u pravilu, gdje se zajedno spominju *dan* i *noć*, najprije se navodi *noć* pa onda *dan*, što je inverzno u odnosu na našu kulturu.

Na kraju, navest ću još jedan primjer iz svijeta sakralnosti, primjer koji silama sakralnoga konteksta korespondira sa istim procesima i principima profanoga, s tom razlikom što je sakralnost intenzivnija od nesakralnosti. Dakle, želim nakratko uvesti u ovaj kontekst *Isra'*–

⁵ *Kur'an*, 3:113; 11:114; 50:40.

znamenito Poslanikovo putovanje u jednoj noći od Mesdžidulharāma u Meki do Mesdžidulaksā-a u Jerusalimu.

U prvom ajetu sedamnaeste sure piše: *Slava Onome Koji Noću prenese roba Svoga od Mesdžidulharāma do Mesdžidulaksā-a...*⁶ U 7. vijeku, kada je živio Poslanik, bilo je nemoguće u toku jedne noći preći tu razdaljinu, ali – čuda se zbivaju noću, a ne danju. Ovo putovanje je jedan od argumenata Muhammedova poslanstva, i taj argument se realizira noću. To je podvig Vrline Noću, argumentiranje poslanstva noću. Pri tome valja imati u vidu da nije riječ o običnom putovanju već o putovanju naa ročite vrste. Islamski naučnici razilaze se u tumačenju toga “dvodjelnog” noćnog putovanja: prvi dio bilo je putovanje u toku jedne noći od Meke do Jerusalima, a drugi dio je bilo uspeće kroz Sedam Nebesa. Također su podijeljena mišljenja o tome da li je putovanje bilo fizičko ili samo duhovno. Mislim da mi o tome ne možemo znati konačnu istinu. Međutim, u skladu sa svim onim što sam do sada govorio o noći kao vremenu i prostoru duhovnih uzleta – za razliku od danje ogoljene pragme – sklon sam uvjerenju da su ta putovanja (*Isra’* i *Miradž*) bila duhovne naravi: ne samo *Kur’an*, nego orijentalna kultura općenito (neke primjere sam ovdje naveo), smatra noć prostorom i vremenom za posebna emocionalna i duhovna postignuća. U semiotičkom smislu, ovo putovanje znamenito je i zbog toga, između ostalog, što se tzv. razdaljine maksimalno relativiziraju (u ono vrijeme, u 7. vijeku, bio je to naročito efektno i začudno), ali i zbog toga što je riječ o naročitoj vrsti “sakralne semiotike”, o sakralizaciji prostora. No, to je već sasvim nov istraživački horizont.

U kontekstu ovog izlaganja nameće se zaključak kako je uobičajeno razumijevanje ove vrste “binarnih opozicija” snažno i razložno relativizirano, naročito hijerarhijski odnos članova opozicije, te kako semiotika prostora u binarnim opozicijama pruža ogromne mogućnosti za uzbudljiva istraživanja. Kulture su sklone, manje ili više, relativiziranju hijerarhijske nadređenosti, posebno u pojmovnom paru *dan-noć*. Drugim riječima, um i duh nastoje prevladati oštro opozicijsko podvajanje i oponiranje; oni teže da realnu astronomsku opreku prevladavaju tako što noć, kao vrijeme i prostor, uzimaju za izuzetnu vrstu aktivnosti, duhovnih i emocionalnih uzleta kojima se noć “pretvara” u sami *zenit* uzbuđenja, spoznaje, uzleta svake vrste. Time je tmina prognana iz noći: tmina je vrijeme za prazninu i kreacijsku neprozirnost, a noć je vrijeme za kreacijske podvige.

Isključivost, pa i opreka izražena u binarnosti, uspješno je prevladana.

⁶ *Kur’an* 17:1.

THE SEMIOTICS OF THE *DAY-NIGHT* “BINARY OPPOSITION”: NIGHT AS A TIME AND SPACE FOR SPIRITUALITY

Abstract

In human experience, *day* and *night* are usually taken as a binary opposition, as mutually exclusive. Day is commonly represented as supremely positive—as light, a time of optimal activity, pragmatism of the highest order, etc.—while night, on the other hand, is understood as a time of passivity, even dullness, of being uncreative, etc. However, a careful semiotic analysis of this “pair” indicates, first and foremost, that they are not mutually exclusive in the sense of a “complete binary opposition” but are instead governed by the principle of differentiation whereby one is understood based on the characteristics of the other. The focus of this research paper is to show—using notable historical events and exemplary cultural products—how night is not hierarchically “inferior” to day; on the contrary, it is semiotically promoted as a time and place for the highest reaches of spirituality and imagination. In other words, the mind and the spirit strive to overcome the stark dichotomy and opposition; they seek to overcome the real astronomic obstacle by considering the time and place of night as meant for exceptional activity, spirituality and a surge of emotion that “transforms” night into the very *zenith* of excitement, knowledge, ascent in general. Oriental Islamic culture is characterised by these feats of successfully overcoming the hierarchical superiority in the *day-night* opposition, and this is demonstrated, among others, by notable works of that culture—the *Qur’an*, *Thousand and One Nights*, etc.

Key words: binary opposition, semiotics, *Thousand and One Nights*, *Qur’an*.

IZVORI

Kur'an

Hiljadu i jedna noć

LITERATURA (SELEKTIVNA)

- Bart, Rolan: *Književnost. Mitologija. Semiologija*. Preveo Ivan Colović, "Nolit", Beograd 1971.
- Beker, Miroslav, *Semiotika književnosti*, Zavod za znanost o književnosti Filozofskoga fakulteta, Zagreb, 1991.
- Bell, A. Garreff, P. (Eds.) *Approaches to Media Discourse*, Blackwell Publishers LTD, London 1998.
- Biti, Vladimir, *Pojmovnik suvremene književne teorije*, Matica hrvatska, Zagreb, 1997.
- Eco, Umberto, *A Theory of Semiotics*, MacMillan, London, 1976.
- Eco, Umberto, *Semiotics and the Philosophy of Language*, Indiana University Press, Bloomington, 1986.
- Lotman, Jurij M., *Struktura umetničkog teksta*, preveo Novica Petković, Nolit, Beograd, 1976.
- Lotman, Jurij M., *Semiosfera. U svetu mišljenja. Čovek – tekst – semiosfera – historija*, prevela Veselka Santini, Svetovi, Novi Sad, 2014.
- Nekvapil, J., "On the Way to a General Stylistics of Human Activity", in: Chloupek, J. and Nekvapil, J. (eds.), *Studies in Functional Stylistics*, Amsterdam, 1993.